

***Wybrane cechy
społeczno-ekonomiczne
ludności wiejskiej
a rozwój
wsi i rolnictwa***

nr 3

Warszawa 2005

Agnieszka Wrzochalska

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

**Wybrane cechy
społeczno-ekonomiczne
ludności wiejskiej
a rozwój
wsi i rolnictwa**

***Wybrane cechy
społeczno-ekonomiczne
ludności wiejskiej
a rozwój
wsi i rolnictwa***

Autor:
dr inż. Agnieszka Wrzochalska

Redakcja naukowa:
dr hab. Alina Sikorska, prof. IERiGŻ-PIB

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2005

Autorka publikacji jest pracownikiem naukowym
Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowego Instytutu Badawczego

Pracę zrealizowano w ramach tematu
**Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ na problemy
ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich**
w zadaniu *Czynniki marginalizacji i konkurencyjności w strukturze społeczno-
-ekonomicznej polskiej wsi po akcesji do UE*

Korekta
Krystyna Mirkowska

Redakcja techniczna
Krystyna Mirkowska
Tadeusz Majewski

Projekt okładki
AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 83-89666-15-4

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
00-950 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, skr. poczt. nr 984
tel.: (0 .prefiks .22) 50 54 444
faks: (0 .prefiks .22) 827 19 60
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>

Spis treści

Słowo wstępne (<i>Alina Sikorska</i>).....	7
1. Wprowadzenie.....	9
2. Stan i struktura ludności według wieku w latach 1988 i 2002.....	10
3. Wiek ludności związanej z rolnictwem.....	12
4. Stan cywilny ludności.....	14
5. Liczebność rodzin wiejskich.....	17
6. Stan zdrowia mieszkańców wsi.....	19
7. Poziom wykształcenia ludności wiejskiej.....	24
8. Aktywność zawodowa ludności związanej z rolnictwem.....	25
Wnioski.....	35
Aneks.....	39
Literatura.....	43

Słowo wstępne

W badaniach dotyczących wyznaczania warunków przyspieszenia rozwoju społeczno-ekonomicznego obszarów wsi coraz częściej główny nacisk kładzie się na tzw. problemy kapitału ludzkiego. Przy określaniu mocnych i słabych stron rolnictwa i obszarów wiejskich jako pozytywne czynniki rozwoju wymienia się zazwyczaj duże zasoby ludzkie oraz cechy demograficzne wiejskiej społeczności – stosunkowo wysoki udział dzieci i młodzieży (prawie 27% ogółu ludności wiejskiej) oraz osób w wieku produkcyjnym (58%) przy relatywnie niewielkim odsetku osób będących w wieku poprodukcyjnym (niewiele ponad 15%).

Znacząca liczebność (38% ludności kraju) oraz względna demograficzna młodość mieszkańców wsi decyduje o żywotności wiejskich terenów oraz świadczy o dużym potencjale, który stanowi nieodzowną podstawę dla zwiększenia aktywności lokalnych środowisk na rzecz wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa, a zwłaszcza rozszerzania nierolniczych dziedzin gospodarczych. Takie ukierunkowanie wiejskiej przedsiębiorczości jest jednym z istotnych warunków proefektywnościowych przemian w wiejskich strukturach, zmniejszenia nadwyżek siły roboczej w rolnictwie i poprawy materialnych warunków bytu mieszkańców wsi.

Równocześnie niektóre cechy wiejskiej społeczności wpływają na istotne utrudnienia w stymulowaniu procesów rozwojowych. Podstawową sprawą jest stosunkowo niski poziom wykształcenia mieszkańców wsi. Niezmiennie ludność wiejska cechuje się niższym niż w miastach udziałem absolwentów szkół kształcących na poziomie stwarzającym dobry start zawodowy. Upośledzenie na rynku pracy, związane z tym wysokie bezrobocie rejestrowane i ukryte na wsi, potęguje poczucie bezradności, wpływa ograniczająco na aktywność społeczną oraz przedsiębiorczość w działaniach na rzecz lokalnego rozwoju gospodarczego.

Docenianie wagi konieczności poprawy stanu wiedzy mieszkańców wsi, zwiększenia oddolnych inicjatyw w podejmowaniu nowych dziedzin działalności gospodarczej znalazło wyraz w wielu programach wspierania rozwoju wsi i rolnictwa uruchamianych po wejściu Polski do Unii Europejskiej (wyrównywanie szans edukacyjnych, kształcenie ustawiczne dorosłych, poprawa dostępu do usług zdrowotnych, itp.).

Mając na uwadze, że niezależnie od postępu technicznego i możliwości jakie stwarzają przemiany makroekonomiczne, rozwój cywilizacyjny wsi i rolnictwa zależy przede wszystkim od aktywnego włączenia się w te procesy ludności wiejskiej, przy realizacji zadania programu wieloletniego „Czynniki marginalizacji i konkurencyjności w strukturze społeczno-ekonomicznej polskiej wsi po akcesji do UE” prace rozpoczęto od charakterystyki ludności wiejskiej i określenia wpływu tego czynnika na główne problemy rozwoju polskiej wsi.

Alina Sikorska

1. Wprowadzenie

Cechy struktury społeczno-ekonomicznej stanowią ważny element poziomu cywilizacyjnego każdej społeczności. Są to zjawiska, które wiążą się ściśle z uwarunkowaniami ekonomicznymi ludności zarówno w ujęciu całościowym, jak i egzystencji oraz możliwości materialnych poszczególnych gospodarstw domowych. Pod tym względem wieś zajmuje słabszą niż miasto pozycję, nie tylko ze względu na niższy poziom zagospodarowania wiejskiej przestrzeni (słabsza infrastruktura), ale również gorsze wykształcenie ludności, relatywnie mniejszą wydajność pracy w rolnictwie itp.

Lata dziewięćdziesiąte XX wieku były czasem przemian systemowych, czasem przystosowania się różnych gałęzi gospodarki (w tym także rolnictwa) do nowych wymagań jakie niosło ze sobą wprowadzenie gospodarki rynkowej. Przede wszystkim przeobrażenia te spowodowały zmiany w dotychczasowych procesach demograficznych oraz głębokie przemiany struktury społeczno-zawodowej ludności, w tym pojawienie się nowych zjawisk, nieznanych wcześniej na taką skalę, takich jak np. trudności na rynku pracy i związane z tym zjawisko bezrobocia.

Sytuacja społeczno-gospodarcza kraju wywiera m.in. wpływ na stan i strukturę ludności według stanu cywilnego. Przede wszystkim trudności na rynku pracy dotyczą znaczną liczbę młodych ludzi, co nie sprzyja podejmowaniu decyzji prorodzinnych. Wyrazem tego jest znaczny przyrost liczby ludności, pozostającej w stanie cywilnym kawaler lub panna, a zmniejszanie się liczby osób pozostających w związku małżeńskim.

W środowisku wiejskim, tak jak i w całym społeczeństwie, pierwszorzędne znaczenie różnicujące położenie społeczne ludności ma jej wiek, płeć, wykształcenie, a także status materialny. Uzyskane dochody oraz pozycja na rynku pracy wywierają znaczący wpływ na jakość życia. Istotnym jego elementem jest także możliwość korzystania z placówek oświatowych na wszystkich szczeblach oraz ochrona zdrowia. Nadal jednak utrzymują się dysproporcje w rozwoju cywilizacyjnym terenów wiejskich, gdzie proces rozwoju ogółu bądź poszczególnych grup mieszkańców nie dorównuje warunkom życia w mieście, jak również nie zaspokaja skali potrzeb wsi. I chociaż w sferze infrastruktury w ostatniej dekadzie nastąpiła wyraźna poprawa większości z jej składowych elementów, obszary wiejskie nadal charakteryzują się pewnymi opóźnieniami w stosunku do miast. Po wprowadzonej reformie zdrowia, utrudniony jest dostęp do placówek specjalistycznej opieki zdrowotnej. W wielu przypadkach pogorszeniu uległa także dostępność przestrzenna do szkół wszystkich szczebli, nawet do szkół podstawowych. Równocześnie w ostatnim okresie zaobserwowano rozposzechnienie niepublicznego szkolnictwa, zwłaszcza wyższego. Wiele z tych

uczelnii zostało zlokalizowanych w centrum obszarów wiejskich. Trudno jeszcze jednoznacznie ocenić to zjawisko z punktu widzenia potrzeb edukacyjnych wsi i określić liczbę pochodzących ze wsi absolwentów tych uczelni oraz wpływ tych placówek na rozwój kulturowy terenów wiejskich. Można przewidywać, iż istotną barierą jest przede wszystkim opłata pobierana przez uczelnię.

Wśród czynników warunkujących aktywność zawodową ludności związanej z rolnictwem w poniższej pracy wyróżniono: cechy demograficzne pracujących w gospodarstwie (takie jak wiek i wykształcenie), wielkość obszaru gospodarstwa i przeznaczenie jego produkcji.

Wybrane zagadnienia z tego zakresu zostały ujęte zarówno w wynikach Powszechnego Spisu Rolnego 2002 i Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002, jak i w badaniach ankietowych¹ IERiGŻ, co umożliwiło między innymi na prześledzenie zmian i nowych tendencji jakie zarysowały się w pierwszych latach nowego wieku po przeobrażeniach społeczno-gospodarczych i ustrojowych, jakie miały miejsce w latach dziewięćdziesiątych. Tym samym dostępne dane pozwoliły także na określenie aktualnego stanu aktywności zawodowej ludności wiejskiej oraz czynników go kształtujących.

2. Stan i struktura ludności według wieku w latach 1988 i 2002

Liczba ludności Polski w 2002 roku, jak wykazał ostatni Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań, wynosiła 38 230,1 tys. osób, w tym ludność wiejska stanowiła 38,2% ogółu ludności (tabela 1).

Wielkości te w stosunku do Spisu z roku 1988, uległy niewielkim wahaniom – liczba ludności ogółem zwiększyła się o niespełna 1%. Jednocześnie zwiększyła się liczba ludności w miastach przy jednoczesnym zmniejszeniu się ludności wiejskiej. Zmiany te głównie spowodowane były zmianami administracyjnymi.²

Struktura wieku ludności w roku 2002 w stosunku do roku 1988 różniła się znacząco. Przede wszystkim istotnie zmniejszył się odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym³ – w miastach o 8 p.p., a na wsi o 4 p.p. (tabela 2).

¹ Są to badania przeprowadzone przez IERiGŻ na próbie 76 wsi rozmieszczonych na terenie całego kraju. W pracy porównano dane ankietowe z lat 1996 i 2000.

² Zmiany te polegały głównie na nadawaniu praw miejskich miejscowościom wiejskim oraz na rozszerzaniu granic miast poprzez włączanie do nich terenów wiejskich.

³ Wiek przedprodukcyjny obejmuje ludność w wieku 0-17 lat, produkcyjny – mężczyźni 18-64 lata, kobiety 18-59 lat, w tym: produkcyjny mobilny (18-44 lata), produkcyjny niemobilny (mężczyźni 45-64 lata, kobiety 45-59 lat), oraz poprodukcyjny – mężczyźni ponad 65 lat, kobiety ponad 60 lat.

Tabela 1. Ludność według wieku w latach 1988 i 2002

Wyszczególnienie	Ogółem	Wiek ludności				
		przed- produkcyjny	produkcyjny			po- produkcyjny
			razem	mobilny	niemobilny	
1988						
Ogółem (w tys.)	37 879,1	11 310,3	21 803,7	15 167,7	6636,0	4 734,8
W tym wieś w proc.	38,8	40,2	36,7	36,0	38,3	45,4
2002						
Ogółem (w tys.)	38 230,1	8 850,7	23 625,7	15 241,2	8 384,5	5 749,1
W tym wieś w proc.	38,2	43,9	35,8	37,3	33,1	39,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie „Raportu z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002”, GUS, Warszawa 2003.

Tabela 2. Struktura ludności według wieku w latach 1988 i 2002

Wyszczególnienie	Ogółem	Wiek ludności				
		przed- produkcyjny	produkcyjny			po- produkcyjny
			razem	mobilny	niemobilny	
1988						
Ogółem	100,0	29,9	57,6	40,1	17,5	12,5
Wieś	100,0	30,9	54,5	37,2	17,3	14,6
Miasto	100,0	29,2	59,6	41,9	17,7	11,2
2002						
Ogółem	100,0	23,2	61,8	39,9	21,9	15,0
Wieś	100,0	26,5	57,9	38,9	19,0	15,6
Miasto	100,0	21,1	64,2	40,5	23,7	14,7
1988 = 100						
Ogółem	100,9	78,3	108,4	100,5	126,3	121,4
Wieś	99,4	85,4	105,7	104,0	109,3	106,4
Miasto	101,9	73,5	109,9	98,5	136,9	133,9

Źródło: Opracowanie własne na podstawie „Raportu z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002”, GUS, Warszawa 2003.

Wpływ na tę sytuację miała zarówno niska liczba urodzeń w latach 1999-2001, jak i osiągnięcie pełnoletności przez osoby urodzone w okresie ostatniego wyżu demograficznego (tj. urodzonych w pierwszej połowie lat 80.).

W stosunku do roku 1988 wzrosła zarówno liczebność, jak i odsetek ludności w wieku produkcyjnym. Przy czym grupa ludności w wieku mobilnym pozostała prawie bez zmian, natomiast istotnie zwiększyła się liczba oraz odsetek ludności w wieku produkcyjnym niemobilnym. Było to również związane z przejściem do grupy wieku niemobilnego osób urodzonych w okresie wyżu demograficznego z połowy lat 50. Jednocześnie zwiększyła się także liczba ludności w wieku poprodukcyjnym, ogółem o ponad 1 mln osób.

Na skutek tych zmian w ekonomicznych grupach wiekowych w 2002 roku na każde 1000 osób w wieku produkcyjnym przypadało 618 osób w wieku nieprodukcyjnym (tzn. przed- i poprodukcyjnym) (tabela 3).

Tabela 3. Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 1000 osób w wieku produkcyjnym w latach 1988 i 2002

Wyszczególnienie	Ogółem	Miasto	Wieś
1988			
Ogółem	736	678	836
Mężczyźni	638	602	696
Kobiety	841	755	1001
2002			
Ogółem	618	556	729
Mężczyźni	524	476	606
Kobiety	717	637	871

Źródło: Opracowanie własne na podstawie „Raportu z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002”, GUS, Warszawa 2003.

Wskaźnik ten uległ obniżeniu w stosunku do roku 1988 ogółem o 118 osób. W tym w miastach o 122 osoby oraz o 107 osób na wsi. Wskaźnik ten wykazywał nieco niższy spadek w odniesieniu do grupy mężczyzn (o 114 wobec 124 osób w przypadku kobiet).

3. Wiek ludności związanej z rolnictwem

Według ostatniego Powszechnego Spisu Rolnego w 2002 roku (PSR 2002) liczba ludności w wieku powyżej 15 lat, w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego ogółem w Polsce wynosiła 10 474,5 tys. osób. W tym na wsi zamieszkiwało 8 504,9 tys. osób.

Liczba ludności związanej z rolnictwem, ogółem w Polsce osiągnęła 90,6% stanu ogółem z roku 1996, a w odniesieniu do wsi 87,0%. Spadek ten dotyczył w silniejszym stopniu liczby kobiet, co doprowadziło do nieznacznego pogłębienia, obserwowanej także w 1996 roku, przewagi mężczyzn w populacji członków gospodarstw domowych. Wśród ludności związanej z rolnictwem, w roku 2002 na 100 mężczyzn przypadało 98 kobiet (tabela 4).

Kobiety we wszystkich wyszczególnionych typach gospodarstw stanowiły blisko połowę zamieszkujących w nich osób.

Tabela 4. Liczba ludności w wieku 15 lat i więcej na wsi
w gospodarstwach domowych w 2002 roku

Wyszczególnienie	Rolne gospodarstwa domowe			
	ogółem	użytkujące indywidualne gospodarstwo rolne	użytkujące działkę rolną	posiadające zwierzęta gospodarskie
OGÓŁEM				
Liczba ludności (w tys.)	10 474,5	7 457,7	2 956,3	60,5
w tym liczba kobiet (w proc.)	49,6	49,1	50,9	49,1
Liczba kobiet na 100 mężczyzn	98	96	104	96
WIEŚ				
Liczba ludności (w tys.)	8 504	6 484,8	1 975,1	45,1
w tym liczba kobiet (w proc.)	49,4	49,0	50,8	49,1
Liczba kobiet na 100 mężczyzn	98	96	103	97

Źródło: Opracowanie własne na podstawie „Powszechnego Spisu Rolnego 2002”, Ludność związana z rolnictwem t. I., GUS, Warszawa 2003.

Tabela 5. Ludność w gospodarstwach domowych rolniczych użytkujących gospodarstwo rolne (działkę rolną) według płci i wieku w latach 1996 i 2002
(w tys.)

Wyszczególnienie	Ogółem	Przedprodukcyjny	Produkcyjny			Poprodukcyjny
			razem	mobilny	niemobilny	
1996						
Kobiety	362,8	0,2	225,9	111,6	114,3	177,6
Mężczyźni	1020,0	0,5	887,5	458,3	429,2	131,9
2002						
Kobiety	246,1	0,1	188,7	94,1	94,6	57,3
Mężczyźni	768,5	0,5	703,3	363,1	340,2	64,6
1996 = 100						
Kobiety	67,8	84,3	83,5	84,3	82,8	32,3
Mężczyźni	75,3	100,0	79,2	79,2	79,3	49,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Powszechnych Spisów Rolnych z 1996 i 2002.

Tabela 6. Ludność w gospodarstwach domowych rolniczych na wsi
według płci i wieku w 2002 roku

Wyszczególnienie	Ogółem	Przedprodukcyjny	Produkcyjny			Poprodukcyjny
			razem	mobilny	niemobilny	
W tys.						
Ogółem	6484,8	1759,7	3832,6	2537,2	1295,4	892,3
Kobiety	3174,8	858,0	1726,8	1171,9	554,9	589,9
Mężczyźni	3310,0	901,7	2105,8	1365,3	740,5	302,4
Struktura						
Ogółem	100,0	27,1	59,1	39,1	20,0	13,8
Kobiety	100,0	27,0	54,4	36,9	17,5	18,6
Mężczyźni	100,0	27,2	63,6	41,2	22,4	9,2

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Powszechnych Spisów Rolnych z 1996 i 2002.

Należy podkreślić fakt, iż pomimo odnotowanego zmniejszenia się liczby ludności w wieku 15 i więcej lat związanej z rolnictwem, na przestrzeni lat 1996-2002, nadal stanowiła ona znaczny odsetek ludności Polski (26,8%). Jednocześnie ludność związana z rolnictwem uległa wyraźnemu odmłodzeniu. Wzrósł udział osób najmłodszych (tj. w wieku do 15 lat), wśród członków gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego. Największym liczebnym wzrostem (o 37%), charakteryzowały się grupy młodzieży w wieku 15-17 lat. Odnotowano także wzrost udziału osób w wieku 45-54 lata (o 28%). Wyraźnie zmniejszył się natomiast udział osób najstarszych, co było m.in. wynikiem przekształceń w stosunkach demograficznych.

Wśród użytkowników pracujących wyłącznie lub głównie w swoim gospodarstwie rolnym (działce rolnej) w roku 2002 w stosunku do roku 1996, zmniejszeniu uległa znacznie liczba osób w poszczególnych ekonomicznych grupach wiekowych, czyli takich, które są wydzielone według aktywności ekonomicznej (tabela 5 i 6).

4. Stan cywilny ludności

W roku 2002 ogółem wśród ludności powyżej 15 roku życia na wsi 28,5% stanowili kawalerowie i panny, 59,8% żonaci mężczyźni i zamężne kobiety, 9,7% było wdowcami bądź wdowami, a 1,5% było osób rozwiedzionych (tabela 7 i 8). Odsetek osób żonatych i zamężnych faktycznie w 2002 roku był jeszcze niższy, ponieważ w okresie między spisowym zwiększyła się liczba związków partnerskich przekraczającą 198 tys., z tego na wsi 49,5 tys. Zwiększeniu uległa zarówno na wsi, jak i w mieście liczba wdów i wdowców, a także osób rozwiedzionych.

W roku 2002 nadal odnotowano zaobserwowany już w latach wcześniejszych podwyższający się wiek osób wstępujących w związek małżeński. W badanym okresie odnotowano zmniejszenie się liczby kobiet poniżej 20 roku życia, które wstępowały w związek małżeński. Tendencja ta występowała zarówno w miastach, jak i na wsi. Jednak na wsi w porównaniu do ludności miejskiej, nowożeńców spotyka się częściej w wieku 20-24 lata (lub młodszych), a rzadziej w starszych przedziałach wieku (tabela 9).

W badanym okresie odnotowano spadek liczby zawieranych małżeństw zarówno na wsi, jak i w mieście. Ogółem liczba małżeństw rozwiązanych (przez rozwód lub śmierć współmałżonka) była większa niż nowo zawartych (tabela 10).

Tabela 7. Ludności w wieku 15 lat i więcej według stanu cywilnego, płci i miejsca zamieszkania w latach 1988 i 2002

Stan cywilny	Ogółem			Wieś		
	1988	2002		1988	2002	
	w tys.		1988 = 100	w tys.		1988 = 100
Mężczyźni ogółem	13 553,9	14 962,1	110,4	5 343,1	5 692,3	106,5
Kawalerowie	3 676,9	4 863,0	132,2	1 609,9	1 983,9	123,2
Żonaci	9 185,0	9 145,7	99,6	3 497,2	3 433,6	98,2
- w tym w związkach partnerskich	-	198,0	×	-	49,5	×
Wdowcy	388,5	424,7	109,3	172,3	170,8	99,1
Rozwiedzeni	303,4	394,2	129,9	63,7	84,7	133,0
Separowani	-	9,6	×	-	3,0	×
Nieustalony	0,1	124,9	-	0,0	16,3	-
Kobiety ogółem	14 714,9	16 326,3	110,9	5 444,4	5 820,0	106,9
Panny	2 802,4	3 869,0	138,1	968,2	1 301,1	134,4
Zamężne	9 248,2	9 239,9	99,9	3 508,2	3 445,7	98,2
- w tym w związkach partnerskich	-	198,0	×	-	49,5	×
Wdowy	2 169,3	2 446,3	112,8	898,1	964,8	107,4
Rozwiedzione	495,0	635,8	128,4	69,9	89,2	127,6
Separowane	-	13,7	×	-	3,7	×
Nieustalony	0,0	121,6	×	0,0	15,5	×

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Powszechnych Spisów Rolnych z 1996 i 2002.

Tendencja ta dotyczyła głównie ludności miejskiej, gdyż na wsi w całym badanym okresie, liczba zawieranych małżeństw była wyższa niż liczba małżeństw rozwiązanych. Na wsi wśród 72,7 tys. rozwiązanych w 2002 roku małżeństw, 67,9% przyczyną była śmierć męża.

Znacznie rzadziej przyczyną ustania małżeństwa był zgon żony. Na wsi rozwód jest zjawiskiem stosunkowo rzadkim w przeliczeniu na 1000 nowych małżeństw – blisko czterokrotnie rzadszym niż w mieście. W 2002 roku na 1000 zawartych związków przypadały na wsi 82 rozwody, podczas gdy w tym samym roku wśród ludności miejskiej 300 rozwodów. Jednakże współczynnik ten rośnie na obszarach wiejskich stosunkowo szybciej niż w miastach, a w 2002 roku 9,7% małżeństw na wsi zakończono rozwodem.

Jednocześnie ze względu na mniejsze niż w mieście nasilenie rozwodów, wieś systematycznie odnotowuje przyrost liczby istniejących małżeństw, podczas gdy w miastach corocznie już od początku lat dziewięćdziesiątych następuje jej spadek.

Tabela 8. Struktura ludności w wieku 15 lat i więcej według stanu cywilnego, płci i miejsca zamieszkania w latach 1988 i 2002

Stan cywilny	Ogółem		Wieś	
	1988	2002	1988	2002
Mężczyźni ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0
Kawalerowie	27,1	32,5	30,1	34,9
Żonaci	67,8	61,2	65,5	60,3
- w tym w związkach partnerskich	-	1,3	-	0,9
Wdowcy	2,9	2,8	3,2	3,0
Rozwiedzeni	2,2	2,6	1,2	1,5
Separowani	-	0,1	-	0,1
Nieustalony	-	0,8	-	0,3
Kobiety ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0
Panny	19,1	23,7	17,8	22,4
Zamężne	62,8	56,6	64,4	59,2
- w tym w związkach partnerskich	-	1,2	-	0,9
Wdowy	14,7	15,0	16,5	16,6
Rozwiedzione	3,4	3,9	1,3	1,5
Separowane	-	0,1	-	0,1
Nieustalony	0,0	0,7	-	0,3

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Powszechnych Spisów Rolnych z 1996 i 2002.

Tabela 9. Kobiety według wieku w momencie zawarcia małżeństwa w latach 1995-2002

Lata	Ogółem		W wieku									
			poniżej 19 lat	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	powyżej 60 lat
	w tys.	na 1000 kobiet w danej grupie wieku										
Ogółem												
1995	207,1	13,3	23,3	81,7	25,0	6,8	3,4	2,5	2,3	2,1	1,6	0,7
1998	209,4	13,0	17,9	76,0	29,3	7,5	3,5	2,5	2,2	2,0	1,7	0,7
2002	191,9	11,7	12,2	60,1	36,1	8,9	3,4	2,0	1,9	1,7	1,5	0,6
Miasta												
1995	121,0	12,2	18,7	76,5	26,1	7,0	3,6	2,7	2,6	2,6	2,1	1,0
1998	125,2	12,1	14,3	70,2	31,6	8,1	3,8	2,8	2,5	2,4	2,0	0,9
2002	115,8	11,1	9,1	52,7	38,4	9,9	3,8	2,3	2,2	1,9	1,8	0,8
Wieś												
1995	86,1	15,3	30,8	89,5	23,2	6,4	3,0	1,9	1,4	1,0	0,8	0,4
1998	84,2	14,4	23,7	85,3	25,8	6,7	2,9	1,9	1,6	1,2	1,0	0,4
2002	76,1	12,9	16,8	72,9	32,0	7,2	2,8	1,5	1,3	1,0	0,9	0,3

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Roczników Demograficznych GUS.

Tabela 10. Małżeństwa zawarte i rozwiązane w latach 1995-2002

Lata	Małżeństwa zawarte	Małżeństwa rozwiązane			
		ogółem ^a	przez śmierć		przez rozwód
			męża	żony	
w liczbach bezwzględnych		w odsetkach			
Ogółem					
1995	207 081	214 551	61,2	21,0	17,8
1998	209 430	216 704	58,8	20,3	20,9
2002	191 935	206 577	57,7	20,3	22,0
Miasto					
1995	207 081	214 551	61,2	21,0	17,8
1998	209 430	216 704	58,8	20,3	20,9
2002	191 935	206 577	57,7	20,3	22,0
Wieś					
1995	86 132	81 075	69,8	22,8	7,4
1998	84 236	78 517	68,8	22,5	8,8
2002	76 119	72 705	67,9	22,4	9,7

^a W podziale na miasta i wieś nie uwzględniono rozwodów orzeczonych z powództwa osób zamieszkałych za granicą.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Roczników Demograficznych GUS.

Najczęściej przyczyną rozwodów małżonków mieszkających na wsi są alkoholizm i znęcanie się nad rodziną, często współwystępujące ze sobą. Natomiast zdrada lub trwałe związki uczuciowe z inną osobą, częściej powodowały rozpad małżeństw mieszkających w miastach. Jednak obiektywnymi czynnikami stymulującymi wzrost liczby rozwodów były także czynniki ekonomiczne. Ich znaczenie w wyborach życiowych, w tym również dotyczących rozpadu związku małżeńskiego niewątpliwie rośnie. Rosnący poziom wykształcenia rozbudza ambicje zawodowe, co często przejawia się zmianą postawy na taką, która preferuje osobisty rozwój jednostki i podporządkowuje mu decyzje dotyczące rodziny. Także wzrost wymagań rynku pracy i rosnąca konkurencyjność tej sfery działalności wobec aktywności na polu rodzinnym powoduje stres, który także może rzutować na trwałość związków.

5. Liczebność rodzin wiejskich

Liczebność rodzin wiejskich w Polsce od lat była tradycyjnie wysoka. Wielkość ta wyrażona współczynnikiem dzietności⁴ jeszcze w 1955 wynosiła powyżej 4, co w XX wieku stanowiło raczej rzadkie zjawisko w Europie. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych obserwowany był systematyczny

⁴ liczba dzieci na 1 kobietę (liczba urodzeń na jedną kobietę).

i zarazem głęboki spadek liczby urodzeń. W 1982 roku po raz ostatni wartość tego współczynnika przekraczała 3, a w 1994 r. obniżyła się poniżej granicy 2,2, co implikuje niemożność odtwarzania się kolejnych generacji w takich samych rozmiarach. W przeszłości uporczywie utrzymywała się (a niekiedy nawet – np. w latach 70. – powiększała) stosunkowo duża różnica między płodnością kobiet wiejskich i miejskich. Proces niwelacji różnic między miastem i wsią rozpoczął się stosunkowo niedawno i przebiegał – jak dowodzą dane z ostatniego ćwierćwiecza XX wieku – bardzo nierównomiernie w przekroju międzyregionalnym⁵. W analizowanym okresie współczynnik ten obniżył się na wsi z poziomu 1,96 w roku 1995 do poziomu 1,49 w roku 2002 (tabela 11).

Tabela 11. Liczba urodzonych dzieci w Polsce w latach 1980-2002 według wyróżnionych grup wiekowych kobiet

Lata	Urodzenia żywe		Liczba urodzonych dzieci (urodzenia żywe) na 1000 kobiet w wieku								Współczynnik reprodukcji brutto
	w tys.	na 1000 ludności	15-49 lat	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49 lat	
Ogółem											
1995	433,1	11,2	43	22	113	105	54	23	6	0	0,783
1998	395,6	10,2	39	19	93	96	52	21	5	0	0,693
2002	353,8	9,3	35	15	68	89	52	21	5	0	0,606
Miasta											
1995	232,7	9,8	36	20	96	93	47	19	5	0	0,680
1998	214,1	9,0	32	17	77	87	47	18	4	0	0,605
2002	197,4	8,4	31	14	56	81	49	19	4	0	0,537
Wieś											
1995	200,4	13,5	58	26	138	123	66	31	8	0	0,952
1998	181,5	12,2	51	22	118	111	61	28	7	0	0,839
2002	156,3	10,6	43	17	90	103	56	25	6	0	0,725

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Roczników Demograficznych GUS.

Na zmniejszenie się dzietności polskich rodzin wpływ miały nie tylko wchodzące w wiek rozrodczy roczniki kolejnego niżu demograficznego, ale także odkładanie przez małżonków decyzji o urodzeniu pierwszego i kolejnych dzieci. W 2002 roku urodziło się prawie 354 tys. dzieci, tj. o 80 tys. mniej niż w roku 1995 (a o 300 tys. mniej niż w 1980 roku). Współczynnik urodzeń obniżył się w tym okresie (lata 1995-2002) z 11,1 do 9,3 urodzeń żywych na 1000 ludności. Zmniejszenie się liczby urodzeń dotyczy zarówno rodzin miejskich,

⁵ por. *Raport o rozwoju społecznym, Polska 2000 Rozwój obszarów wiejskich*, Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, Warszawa 2000, s. 36.

jak i wiejskich. Pod względem rodzenia liczby dzieci wyraźnie widoczne zaczyna być zjawisko upodabniania się kobiet wiejskich do miejskich.

Spadek liczby urodzeń powodowany jest głównie zmianami w strukturze wiekowej kobiet oraz obniżaniem się cząstkowych współczynników płodności, zwłaszcza w młodszych grupach wiekowych.

Współczynnik reprodukcji brutto⁶, którego wartość w ostatnich latach wynosi poniżej 1, świadczy o tym, że poziom urodzeń nie gwarantuje prostej zastępowalności pokoleń. W Europie zawężony proces zastępowalności pokoleń, który charakteryzuje mniejsza liczebność dzieci niż rodziców w kolejnych pokoleniach, jest już zjawiskiem powszechnym.⁷

6. Stan zdrowia⁸ mieszkańców wsi

W Polsce istnieją dwa skrajne podejścia do zagadnień zdrowia i środowiska naturalnego⁹. Jedno z nich uważa, iż wszystkie niepożądane zjawiska dotyczące stanu zdrowia ludności są wynikiem wpływu stanu środowiska naturalnego i czynników zanieczyszczających żywność, wodę do picia i powietrze atmosferyczne. Kolejne podejście do problemu, odpowiedzialnością za pogarszający się stan zdrowia obwinia zachowania zdrowotne i styl życia społeczeństwa. Sądzić można, iż na stan zdrowia mieszkańców wsi, istotny wpływ mają jednak oba te czynniki łącznie.

Jedną ze specyficznych cech zawodu rolnika jest przynależność do grupy zawodów najbardziej narażonych na oddziaływanie czynników meteorologicznych. Ciągłe zmiany temperatury, nasłonecznienia, zmiany wilgotności powietrza i wiatry mają wpływ na stan funkcjonowania organizmu człowieka. Powodują one zmiany w układzie krążenia, zmiany w kurczeniu się naczyń krwionośnych, utratę ciepła w organizmie itp. Dla większości prac rolnych ta-

⁶ Wg definicji GUS, zawartej w roczniku Statystycznym 1999, s. 93, **Współczynnik reprodukcji brutto** przedstawia liczbę córek urodzonych przeciętnie przez kobietę przy założeniu, że kobieta w wieku rozrodczym będzie rodzić z częstością, jaką charakteryzują się wszystkie kobiety rodzące w roku, dla którego oblicza się współczynnik reprodukcji (niezmienne współczynniki płodności).

⁷ Por. *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 1999-2000*, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa 2000, s. 11-12.

⁸ Zgodnie z definicją Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) – zdrowie określa się jako „stan dobrego samopoczucia fizycznego, psychicznego, a nie tylko jako brak choroby lub niepełnosprawności”. Zdrowie to także zdolność i umiejętność pełnienia ról społecznych, adaptacji do zmian środowiska i radzenia sobie z tymi zmianami.

⁹ Kowalski A.: *Spoleczne uwarunkowania rozwoju wsi i rolnictwa*, Studia i Monografie nr 95, IERiGŻ, Warszawa 1998.

kich jak uprawy polowe i chów zwierząt, czas pracy trwa 10-12 godzin. Przy tym charakteryzuje się on nieregularnością. Wynikające z tego różne pory posiłków osób zatrudnionych w rolnictwie powodują powstawanie ujemnego bilansu energetycznego, narastanie stanu zmęczenia oraz ogólnego obniżenia odporności organizmu. Zjawiskom tym towarzyszy nieuchronnie spadek wydajności pracy, wzrost wypadkowości i wzrost absencji chorobowej.

Ważnym problemem zdrowotnym mieszkańców wsi są także ich złe nawyki higieniczne, które dotyczą nie tylko braku dbałości o higienę osobistą, ale także zaniedbań w dbałości o najbliższe otoczenie. Wywożenie na pola czy wylewanie ścieków do różnego rodzaju rowów często jest na wsi powszechnie akceptowane, a nierzadko to jedyny sposób ich usuwania. Na obszarach wiejskich często można zaobserwować wyrzucanie śmieci do lasów i na pobocza dróg lub też ich składowanie na dzikich wysypiskach. Badania ankietowe IERiGŻ przeprowadzone w 2000 roku wykazały, iż w ten sposób śmieci usuwa prawie jedna czwarta badanych wsi. Nieco mniej nasilony, lecz także bardzo istotny jest problem wody na wsi. W wielu wsiach, z badanej próby, występował sezonowy brak wody i mieszkańcy zmuszeni byli ją dowozić.¹⁰ Często na wsiach budynki inwentarskie znajdują się w niedostatecznej odległości od studni, co ma wpływ na zanieczyszczenie wody pitnej. Nierzadko problem ten jest bagatelizowany. Te złe nawyki mieszkańców wsi spowodowane są nie tylko opóźnieniami cywilizacyjnymi wsi, ale przede wszystkim są wynikiem niedostatecznej edukacji i powielanych z pokolenia na pokolenie negatywnych zachowań.

Dodatkowo na wsi, a zwłaszcza w rolnictwie, przyrodnicze i cywilizacyjne warunki życia, pracy i wypoczynku nakładają się na siebie ze względu na ich nierozdzielność. W mieście natomiast rozdzielczość miejsca zamieszkania, pracy oraz wypoczynku jest regułą. Kolejną odrębność stanowi terytorialne rozproszenie osiedli wiejskich oraz luźna zabudowa gospodarstw rolnych z nierozwiniętą infrastrukturą cywilizacyjną i społeczną. Stąd też wywodzą się istotne różnice nie tylko w gęstości zamieszkania, ale głównie w jakości warunków życia, pracy i wypoczynku. Odrębności tych nie zniosły procesy industrializacji i urbanizacji kraju. Procesy te wpłynęły natomiast na wielostronne przeobrażenia ludnościowe i zdrowotne na wsi. Przeobrażenia te na ogół nie były brane pod uwagę przy rozbudowie wsi, aczkolwiek miały one decydujący wpływ na sytuację zdrowotną ludności wsi.¹¹

¹⁰ *Przemiany strukturalne we wsiach objętych badaniem IERiGŻ w latach 1996-2000*, praca zbiorowa pod red. A. Sikorskiej, IERiGŻ, Warszawa 2001.

¹¹ Kowalski A.: *Spoleczne uwarunkowania rozwoju wsi i rolnictwa*, Studia i Monografie nr 95, IERiGŻ, Warszawa 1998.

W 1996 roku Główny Urząd Statystyczny we współpracy z Państwowym Funduszem Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, przeprowadził ogólnopolskie, reprezentacyjne badania stanu zdrowia ludności Polski, które opierało się na międzynarodowych rekomendacjach WHO¹². Głównym celem polskiego badania było poznanie stanu zdrowia ludności i jego ochrony w powiązaniu z charakterystyką demograficzno-społeczną osób, sytuacją rodzinną, materialną i zawodową oraz miejscem zamieszkania. Kluczowe znaczenie w tych badaniach miała samoocena stanu zdrowia, dokonywana przez respondenta. Stanowiła ona ważny wskaźnik stanu zdrowia. Czynniki, które w wysokim stopniu różnicowały samoocenę stanu zdrowia był wiek i płeć odpowiadającego oraz miejsce zamieszkania. Z badań wynikało, iż ponad połowa osób dorosłych oceniła swoje zdrowie jako poniżej dobrego. Gorzej swój stan zdrowia oceniała ludność mieszkająca na wsi (58,7%) w porównaniu z mieszkańcami miast (54,3%). Kobiety niezależnie od wieku gorzej oceniały swoje zdrowie niż mężczyźni. Ocena zdrowia wiązała się ściśle z występowaniem chorób przewlekłych. Wśród ogółu dorosłych nie chorowało na żadną chorobę przewlekłą zaledwie 32,0% kobiet i 44,5% mężczyzn (wśród ludności miast – 36,8%, a na wsi – 39,8% ogółu ludności). Wielkość wskaźnika zależała od struktury ludności według wieku. Osoby najmłodsze, z przedziału wieku 15-24 lat w większości przypadków nie miały poważnych dolegliwości. Ogółem 22,8% młodych kobiet cierpiało na jedną, a 12,0% na dwie lub więcej chorób przewlekłych. W przedziale wieku 25-44 lat już tylko 4 na 10 kobiet nie chorowało przewlekłe, a co dziesiąta cierpiała na cztery lub więcej chorób. Tak więc, szczególnie wśród wiejskich kobiet, poważne problemy ze zdrowiem pojawiały się w stosunkowo młodym wieku. W wieku 45 lat i więcej kobiety nie chorujące przewlekłe należały do rzadkości, a w wieku 65 lat i więcej blisko połowa kobiet cierpiała na cztery lub więcej chorób. Mężczyźni w każdej z analizowanych grup wieku częściej w porównaniu z kobietami byli zdrowsi, nawet w najstarszych grupach wiekowych, a jeśli chorowali to przeciętnie na mniejszą liczbę chorób niż kobiety.

Poprawa zdrowia społeczności może być osiągnięta przy prawidłowo rozbudowanym systemie ochrony zdrowia, pozwalającym na leczenie i zapobieganie chorobom. Z danych statystyki masowej wynika¹³, iż w 2002 na terenach wiejskich znajdowało się 32,2% ogółu zakładów opieki zdrowotnej, a mieszkańcom wsi udzielono 14,4% ogółu porad lekarskich. Tereny wiejskie dysponowały 17,8% ogółu aptek w Polsce. W całym badanym okresie odnotowano zarówno w mieście, jak i na wsi, znaczny spadek liczby zakładów opieki zdro-

¹² Wg materiałów z konferencji prasowej GUS, pt. *Wybrane aspekty stanu zdrowia ludności Polski na tle krajów europejskich*, GUS, Warszawa 04.09.2000, s. 1.

¹³ Rocznik Statystyczny GUS 2003, GUS, Warszawa 2003.

wotnej. Jednym z głównych problemów mieszkańców wsi nie jest tylko mała liczba samych zakładów opieki zdrowotnej, lecz także ich dostępność przestrzenna. Wspomniane już wcześniej badania ankietowe przeprowadzone w IERiGŻ w roku 2000 i latach wcześniejszych (1996 i 1994) pokazały, iż ogółem zaledwie 14,7% wsi w 2000 roku dysponowało na swoim terenie ośrodkiem zdrowia, 5,3% wsi – apteką. Prawie połowa wsi miała ośrodek zdrowia oddalony o więcej niż 5 km. Zmniejszył się także udział wsi (o około 10%), w których tego typu placówki występowały. Nastąpiła koncentracja placówek medycznych w większych jednostkach osadniczych, co niewątpliwie pogorszyło dostępność przestrzenną pozostałych jednostek.¹⁴

Istotnym problemem zdrowia ludności wiejskiej było ich przeciążenie pracą. Zagadnienie to dotyczyło zwłaszcza wiejskich kobiet i miało bezpośredni wpływ między innymi na przeciążenie układu ruchu, a także na wysoki wskaźnik umieralności niemowląt. Ogółem w Polsce w roku 2002 wskaźnik ten wynosił 7,5 zgonów na 1000 urodzeń żywych, w tym 7,1 na wsi. W krajach UE współczynnik ten jest prawie dwukrotnie niższy. Na przykład w Niemczech i Francji wynosi mniej niż 5 zgonów na 1000 urodzeń żywych, a w Szwecji 4 zgony na 1000 urodzeń żywych. W Polsce stan ten jest z pewnością związany z brakami w opiece ginekologiczno-położniczej, a także brakami edukacyjnymi społeczeństwa i niedostatecznymi warunkami sanitarnymi. Jednak w całym badanym okresie odnotowano proces obniżania się umieralności niemowląt.¹⁵ Przyspieszenie tempa spadku umieralności niemowląt wynika głównie ze zmniejszenia się ryzyka zgonów noworodków o bardzo małej wadze urodzeniowej (poniżej 1500 g).

Wydłużaniu ulega przeciętne trwanie życia ludności, które w 2002 roku wyniosło ogółem dla mężczyzn 70,4 lat, dla kobiet 78,8 lat, w tym na wsi odpowiednio 70,0 i 79,1. W roku 1995 wskaźniki te kształtowały się ogółem w Polsce 67,6 lat dla mężczyzn i 76,4 lat dla kobiet, a na wsi odpowiednio 67,4 i 76,8 lat. Chociaż samo wydłużenie trwania życia jest zjawiskiem pozytywnym, to ważnym problemem obszarów wiejskich jest nieproporcjonalnie duży udział w strukturze ludności w podeszłym wieku. Specyfika wiejskiej starości ma swój wymiar demograficzny, społeczny i psychologiczny. Cechy starości demograficznej wykazuje zwłaszcza ludność związana z rolnictwem. Charakterystyka relacji między trzema kategoriami ludności w wieku produkcyjnym oraz przed- i poprodukcyjnym umożliwia konstrukcję diagnozy stopnia czynnych zawodo-

¹⁴ *Przemiany strukturalne we wsiach objętych badaniem IERiGŻ w latach 1996-2000*, praca zbiorowa pod red. A. Sikorskiej, IERiGŻ, Warszawa 2001., s. 24.

¹⁵ W 1995 roku na 1000 urodzeń żywych przypadało 13,6 zgonów ogółem, w tym 13,5 na wsi.

wo na rzecz zawodowo biernych oraz diagnozę potrzeb socjalnych rodziny. Obie kategorie wieku (najmłodszych i najstarszych) są relatywnie liczniejsze na wsi niż w mieście, a zatem ludność pracująca ponosi tu większy ciężar ich utrzymania. Dotyczy to zwłaszcza użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych, gdzie odsetek osób w wieku poprodukcyjnym jest wyższy. Z jednej strony w społeczności wsi, dużo częściej niż w mieście, występują rodziny wielopokoleniowe, co gwarantuje np. możliwość całodziennej opieki nad osobami chorymi, inwalidami czy małymi dziećmi, ale z drugiej strony człowiek chory czy inwalida ma utrudnione możliwości rehabilitacji, często jest to spowodowane niemożliwością dotarcia do odpowiedniej placówki czy nawet do lekarza.

Znaczący wpływ na zdrowie społeczeństwa ma także odżywianie. Dynamika zmian konsumpcji ludności wsi w badanym okresie wskazuje na szereg zmian w spożyciu artykułów żywnościowych.¹⁶ Nastąpił wyraźny spadek konsumpcji mięsa na rzecz drobiu (w mniejszym stopniu ryb). Zmniejszyła się konsumpcja jaj i spożycie tłuszczów pochodzenia zwierzęcego na rzecz tłuszczów roślinnych. Następuje powolny wzrost konsumpcji warzyw i grzybów, oraz wyraźny wzrost spożycia owoców (zwłaszcza cytrusowych). Do niekorzystnych zmian należy zaliczyć, spowodowany głównie wzrostem cen (po wycofaniu przez państwo dotacji), spadek spożycia mleka i jego przetworów, powodujący zmniejszenie codziennej racji żywnościowej zawartości wapnia. Oprócz odnotowanych zmian w modelu konsumpcji na wsi zmniejszyło się także ilościowe spożycie podstawowych produktów żywnościowych oraz wartości energetycznej i odżywczej w dziennej racji pokarmowej.

Wszystkie zagadnienia dotyczące zdrowia ludności wiejskiej są bardzo złożone, gdyż obejmują nie tylko higienę, lecznictwo, profilaktykę oraz żywienie – są przede wszystkim związane z kulturą oraz warunkami życia i pracy w środowisku wiejskim. Nie można wykluczać także innych czynników, takich jak indywidualna odporność i predyspozycje genetyczne jednostki. Sprawą jednak najważniejszą wydaje się edukacja prozdrowotna społeczeństwa wiejskiego, obejmująca wszystkie sygnalizowane zagadnienia. Stan zdrowia i predyspozycje zdrowotne społeczeństwa wspierają także inne procesy warunkujące postęp i możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, m.in. osiągnięcia edukacyjne społeczeństwa.

¹⁶ por. Chmielewska B.: *Spożycie żywności w gospodarstwach domowych rolników*, Studia i Monografie, nr 97, IERiGŻ, Warszawa 2000. Kowrygo B.: *Studium wpływu gospodarki rynkowej na sferę żywności i żywienia w Polsce*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2000.

7. Poziom wykształcenia ludności wiejskiej

Problem wykształcenia ludności, w tym ludności wiejskiej należy rozpatrywać wielopłaszczyznowo. Ze względu na specyfikę zajęć w gospodarstwie warsztat pracy rolnika można postrzegać w wielu aspektach, które mogą mieć charakter przyrodniczy, społeczny, ekonomiczny lub techniczny. Rolnik jest zarówno przedsiębiorcą, jak i wykonawcą, stąd prowadzenie gospodarstwa wymaga znajomości i umiejętności z wielu dziedzin i na różnym poziomie kwalifikacji. Rolnik prowadzący własne gospodarstwo najczęściej teoretyczną wiedzę zdobywa w szkole, wiedzę praktyczną od rodziców i otoczenia wiejskiego (przez obserwację zachowań i postępowania przy konkretnych zajęciach) oraz umiejętności, które nabywa przez własne doświadczenie wraz z włączaniem się do kolejnych prac w gospodarstwie.

Produkcja rolnicza wymaga wiedzy i umiejętności obrabiania gleby, wykorzystywania pogody, znajomości procesów zachodzących w organizmach uprawianych roślin i hodowanych zwierząt. Cykl pracy i jej rytm codzienny są podyktowane znajomościami praw przyrody. Szereg prac rolniczych nie może być odkładany w czasie, jak to ma miejsce w większości innych form aktywności produkcyjnej człowieka. Znajomość zjawisk i procesów zachodzących w glebie wymaga wiedzy z zakresu chemii, biologii i mechaniki uprawy, ale także znajomości elementów wiedzy o klimacie i meteorologii itp.

Prowadzenie gospodarstwa wymaga także wiedzy z zakresu stosunków społecznych, politycznych, wiedzy o przepisach prawnych i o sposobach działania władzy oraz podmiotów zajmujących się zaopatrzeniem i skupem. Znajomość tych zagadnień niezbędna jest rolnikowi nie tylko jako podstawa udziału w życiu publicznym, ale także jako przesłanka określania szans rozwojowych gospodarstwa. Wiedza polityczna i administracyjno-społeczna w takich okresach jak zmiany ustrojowe, ma decydujące znaczenie w dostosowywaniu swojej działalności do zmieniających się uwarunkowań.

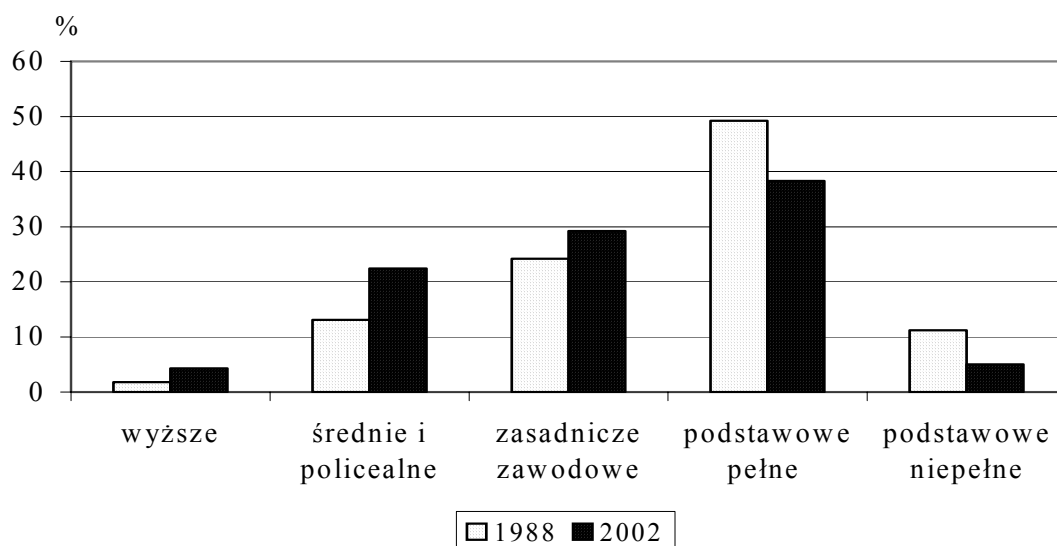
Integracja polskiego rolnictwa z Unią Europejską uwidoczniła dodatkowe zadania wobec rolników. Rozwój rolnictwa będzie musiał być dostosowany do reguł funkcjonowania gospodarki partnerów, a to pociąga za sobą uwzględnianie konkurencji.

W obecnych warunkach, kiedy to kapitał ludzki ma coraz większe znaczenie w kreowaniu procesów rozwojowych w gospodarce, wykształcenie ludności odgrywa coraz większą rolę. I to zarówno w wymiarze ogólnych przekształceń, jak i w wymiarze jednostkowym. Poziom wykształcenia coraz częściej określa szanse człowieka na rynku pracy, a także wpływa na zaspokajanie

jego aspiracji zawodowych i kulturalnych. Niezależnie od rodzaju niezbędnych umiejętności, podstawą wykształcenia niezmiennie jest edukacja szkolna.

W porównaniu z rokiem 1996, w 2002 roku w strukturze ludności wiejskiej według wykształcenia, dwukrotnie wzrósł udział osób z wyższym wykształceniem. Niemniej jednak odsetek ludności kończących studia wynosił zaledwie 5,4%. Znacznie wzrósł także udział osób z wykształceniem średnim i policealnym. Ten poziom wykształcenia posiadało 22,6% ludności. Jednocześnie spadł udział osób z wykształceniem podstawowym (wykres 1).

Wykres 1. Ludność w wieku 15 lat i więcej zamieszkała na wsi według poziomu wykształcenia

Źródło: Dane GUS.

Widocznemu zmniejszeniu uległ także odsetek ludności z tzw. wykształceniem podstawowym niepełnym. Należy przypuszczać, że zjawisko to było silnie powiązane ze zmianami w strukturze demograficznej, ponieważ taki typ wykształcenia dotyczył głównie roczników, które uczęszczały do szkół w okresie międzywojennym.

8. Aktywność zawodowa ludności związanej z rolnictwem

Rolnictwo jest tą działalnością gospodarczą, która w oparciu o swoje podstawowe jednostki organizacyjne, jakimi są gospodarstwa rolne, wykorzystuje środowisko przyrodnicze do uzyskania płodów zaspokajających potrzeby bytowe ludzi, dając im przy tym miejsce zatrudnienia. Na przestrzeni wieków

uksztalało się wiele form gospodarstw, przy czym podstawowe rozróżnienie zawsze stanowił podział na gospodarstwa rodzinne, oparte głównie na pracy członków rodziny, oraz wielkie (wielkoobszarowe) oparte zarówno na pracy członków rodziny, jak i na pracy najemnej.¹⁷ Przemiany gospodarstwa chłopskiego przejawiają się między innymi w odchodzeniu od jego kształtu tradycyjnego do współczesnego¹⁸.

Dla wielu rodzin rolniczych dochód z pracy na roli coraz częściej nie wystarczał na pokrycie ich potrzeb, tym bardziej że wraz z postępem zmieniały się aspiracje, powstawały różnorodne potrzeby, często sztucznie wywoływane. Zmieniała się hierarchia potrzeb i w konsekwencji nieodzownym stawało się zarobkowanie pozarolnicze. Dodatkowo – zmiana technologii produkcji, możliwość technizacji oraz mechanizacji prac polowych i gospodarskich motywowała do zaniechania produkcji na potrzeby gospodarstwa domowego i własnego gospodarstwa rolnego na rzecz maksymalizacji dochodu celem zakupu gotowych artykułów (żywnościowych i nieżywnościowych) oraz środków do produkcji (pasz, nawozów, kwalifikowanego materiału siewnego lub zarodowego).

Na sferę produkcyjną w rolnictwie przenosiły się także zmiany kulturowe w społeczeństwie. Znajduje to odzwierciedlenie w nowym pojmowaniu rolnictwa w perspektywie zarówno zawodowej i społecznej, jak i emocjonalnej. Można więc powiedzieć, że mimo iż w Polsce nadal stosunkowo powszechny jest jeszcze model samozaopatrzeniowy rolnictwa, to nieuchronne zmiany sprawiają, że coraz więcej rolników nierzadko określanych mianem producentów rolnych specjalizuje się w konkretnej i wąskiej dziedzinie rolnictwa. Zmieniająca się szybko terażniejszość coraz rzadziej pozwala na kultywowanie wzorców przekazywanych od pokoleń. Najogólniej zmiany te polegają na ograniczaniu roli działów i gałęzi o charakterze surowcowym na rzecz wzrostu branż zajmujących się wysokim stopniem przetwarzania oraz działu usług. Sukces gospodarstwa rolnego w coraz większej mierze zależy od kwalifikacji i umiejętności – w coraz mniejszej natomiast od kultywowania wieloletnich doświadczeń i zachowań.¹⁹

W roku 2002, jak wykazały dane Powszechnego Spisu Rolnego, ogółem w Polsce z całej populacji w wieku 15 lat i więcej, związanej z rolnictwem, 21,8% pracowało wyłącznie poza gospodarstwem rolnym, dalsze 4,4% zarabkowało głównie poza gospodarstwem i uzupełniająco w gospodarstwie, a wyłącznie w gospodarstwie pracowało 23,1% i tylko 0,8% zarabkowało łącząc

¹⁷ por. Tomczak F.: *Rolnictwo rodzinne i agrobiznes w USA*. Warszawa 1990, s. 98.

¹⁸ por. Turowski J.: *Socjologia wsi i rolnictwa*. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1995, s. 103.

¹⁹ Duczkowska-Małysz K.: *Rolnictwo – Wieś – Państwo*. PWN, Warszawa 1998, s. 45.

główną pracę w gospodarstwie z pracą dodatkową poza gospodarstwem. Reszta z tej grupy ludności (49,9%) nie była aktywna zawodowo.

W 2002 roku było 2 933,2 tys. gospodarstw rolnych i w porównaniu z wynikami Spisu Rolnego z roku 1996, ich liczba zmniejszyła się o 4,3% (tj. o 133,3 tys. gospodarstw). Liczba gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha UR również uległa zmniejszeniu w tym samym okresie o 4,4% (tj. o 90,7 tys. gospodarstw) i wynosiła 1 956,1 tys. Przeciętna w kraju powierzchnia użytków rolnych jednego gospodarstwa rolnego w 2002 roku wyniosła 5,76 ha i była wyższa o 1,8% niż w roku 1996, w tym średnia powierzchnia jednego gospodarstwa o areale powyżej 1 ha użytków rolnych wynosiła 8,44 ha, (tj. więcej o 1,8% niż w roku 1996). Jak pisze A. Woś: „Sektor prywatny podlega intensywnej dywersyfikacji dwubiegunowej. Zwiększa się liczba jednostek najmniejszych obszarowo, tj. działek rolnych oraz gospodarstw 1-2 ha. Z drugiej strony rośnie liczba i siła ekonomiczna gospodarstw o obszarze powyżej 10 ha, w tym zwłaszcza powyżej 50 ha”²⁰.

Na wsi w 2002 roku wśród 8 374,7 tys. ogółu zamieszkałej ludności w wieku 15 lat i więcej pracujący zarobkowo stanowili ogółem 50,8%. Wskaźnik ten był wyższy w przypadku mężczyzn niż kobiet (56,6% wobec 44,9%) i w porównaniu z rokiem 1996 znacznie się obniżył²¹. Wtedy odsetek pracujących stanowił ogółem na wsi 66,2%. Obniżeniu uległ także udział pracujących w swoim gospodarstwie rolnym, na rzecz zatrudnionych poza własnym gospodarstwem. Szczególnie zwiększył się odsetek osób, zarówno kobiet jak, i mężczyzn zatrudnionych wyłącznie poza swoim gospodarstwem (tabela 12). Sytuacja ta wpływa na zwiększone powiązanie gospodarstw domowych z pozarolniczymi źródłami utrzymania. W roku 2002 (jak wykazał spis rolny) dochody z pracy w swoim gospodarstwie rolnym stanowiły niespełna 21% dochodów rodzin chłopskich. Oznacza to, że coraz większa liczba rodzin wiejskich i chłopskich) utrzymuje się ze źródeł nie związanych z rolnictwem. Przy czym jednocześnie szybko rośnie liczba osób utrzymywanych, czyli zawodowo biernych.²² W porównaniu z rokiem 1996 w roku 2002 znacznie obniżyły się zarówno

²⁰ Woś A.: *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora żywnościowego*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2003 roku*, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 31.

²¹ W 1996 roku do pracujących zaliczano osoby, które w badanym tygodniu pracowały w swoim gospodarstwie rolnym lub poza nim, lub osoby, które nie wykonywały pracy z powodu np. choroby, urlopu, przerwy w działalności itp. Natomiast w roku 2002, do pracujących zaliczono wszystkie osoby w wieku 15 lat i więcej, które w okresie badanego tygodnia, wykonywały przez co najmniej godzinę pracę przynoszącą zarobek lub dochód.

²² por. Woś A.: *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora żywnościowego*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2003 roku*, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 31.

współczynnik aktywności zawodowej, jak i wskaźnik zatrudnienia ludności wiejskiej, a wzrosła stopa bezrobocia (tabela 13 i 14).

Tabela 12. Struktura zatrudnienia ludności w wieku 15 lat i więcej na wsi w gospodarstwach domowych rolników w roku 1996 i 2002

Wyszczególnienie	Pracujący						
	razem	w swoim gospodarstwie rolnym			poza swoim gospodarstwem rolnym		
		razem	Wyłączenie	głównie	razem	wyłącznie	głównie
Ogółem							
1996	100,0	60,4	58,7	1,7	33,8	24,7	9,1
2002	100,0	46,3	44,7	1,6	53,0	42,2	10,8
Kobiety							
1996	100,0	64,7	63,5	1,2	35,3	23,0	12,3
2002	100,0	47,6	46,8	0,8	51,5	43,2	8,3
Mężczyźni							
1996	100,0	56,7	54,5	2,2	43,3	26,1	17,2
2002	100,0	45,2	43,0	2,2	54,1	41,4	12,7

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Powszechnego Spisu Rolnego 1996 i 2002 roku.

Tabela 13. Ludność w wieku 15 lat i więcej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego według aktywności zawodowej w latach 1996 i 2002 (w tys.)

Ludność	Ogółem	Pracujący	Bezrobotni	Bierni zawodowo	Współczynnik aktywności zawodowej	Wskaźnik zatrudnienia	Stopa bezrobocia
1996							
Ogółem	6 216,5	5 170,0	61,9	984,6	84,2	83,2	1,18
Mężczyźni	3 126,8	2 705,3	31,0	390,5	87,5	86,5	1,13
Kobiety	3 089,7	2 464,7	30,9	594,1	80,8	79,8	1,24
2002							
Ogółem	5 891,9	3 380,0	414,9	2 010,0	65,4	58,2	10,9
Mężczyźni	2 996,7	1 894,9	228,0	832,7	71,8	64,1	10,7
Kobiety	2 895,2	1 485,1	186,9	1 177,3	58,7	52,1	11,2
1996 = 100							
Ogółem	0,95	0,65	6,70	2,04	0,78	0,70	9,24
Mężczyźni	0,96	0,70	7,36	2,13	0,82	0,74	9,48
Kobiety	0,94	0,60	6,05	1,98	0,73	0,65	9,03

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Powszechnego Spisu Rolnego 1996 i 2002.

W roku 2002 podobnie jak w roku 1996, zaznaczyły się różnice w poziomie aktywności zawodowej kobiet i mężczyzn. W obu porównywanych okresach zarówno poziom współczynnika aktywności zawodowej, jak i wskaźnika

zatrudnienia był niższy w grupie kobiet niż mężczyzn, we wszystkich ekonomicznych grupach wiekowych (tabela 15).

Tabela 14. Struktura ludności w wieku 15 lat i więcej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego według aktywności zawodowej w latach 1996 i 2002 (w tys.)

Wyszczególnienie	Ludność ogółem	Pracujący	Bezrobotni	Bierni zawodowo
1996				
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0
Mężczyźni	50,3	52,3	50,1	39,7
Kobiety	49,7	47,7	49,9	60,3
2002				
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0
Mężczyźni	50,9	56,1	55,0	41,4
Kobiety	49,1	43,9	45,0	58,6

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Powszechnego Spisu Rolnego 1996 i 2002.

Tabela 15. Aktywność ekonomiczna użytkowników pracujących wyłącznie lub głównie w swoim gospodarstwie rolnym (działce rolnej) według płci i wieku w 2002 roku

Wyszczególnienie	Ogółem	Przed- produkcyjny	Produkcyjny			Po- produkcyjny
			razem	mobilny	niemobilny	
Kobiety						
Współczynnik aktywności zawodowej	59,1	9,3	76,5	79,3	70,8	23,7
Wskaźnik zatrudnienia ogółem	52,8	8,8	67,5	67,0	68,7	23,6
Wskaźnik zatrudnienia w rolnictwie	34,3	7,7	41,1	36,6	50,3	22,7
Stopa bezrobocia	10,6	5,2	11,8	15,5	3,0	0,2
Mężczyźni						
Współczynnik aktywności zawodowej	72,6	15,8	83,5	86,5	77,9	33,4
Wskaźnik zatrudnienia ogółem	65,1	15,0	74,3	74,0	74,9	33,4
Wskaźnik zatrudnienia w rolnictwie	39,4	13,1	42,9	37,4	52,9	32,0
Stopa bezrobocia	10,3	4,9	10,9	14,5	3,8	0,2

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Powszechnego Spisu Rolnego 2002.

Mniejsze różnice dotyczyły poziomu stopy bezrobocia, jednak wielkość tego wskaźnika w poszczególnych grupach była wyższa wśród kobiet niż wśród mężczyzn.

W roku 2002, podobnie jak w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, występowała wyraźna zależność między poziomem wykształcenia ludności, a ich

sytuacją na rynku pracy. Wśród kobiet z wykształceniem wyższym osoby pracujące stanowiły 80,1%, bezrobotne 7,4%, a biernie zawodowo 12,5%. Wraz ze spadkiem poziomu wykształcenia, udział pracujących kobiet oraz mężczyzn w poszczególnych grupach także się zmniejszał, przy czym zwiększał się udział bezrobotnych i biernych zawodowo (tabela 16).

Tabela 16. Struktura aktywności zawodowej ludności w wieku 15 lat i więcej zamieszkałej w gospodarstwach rolnych na wsi według poziomu wykształcenia i płci w 2002 roku

Wykształcenie	Ogółem (w tys.)	W tym w proc.		
		pracujący	bezrobotni	bierni zawodowo
Kobiety				
Wyższe	96,9	80,1	7,4	12,5
Policealne	67,2	73,4	9,5	14,5
Średnie zawodowe	420,1	69,3	10,8	17,9
Średnie ogólnokształcące	152,0	53,5	10,9	32,8
Zasadnicze zawodowe	564,3	68,0	9,9	20,2
Podstawowe	1 045,0	36,9	2,1	60,3
Niepełne podstawowe	142,3	18,8	0,2	80,7
Mężczyźni				
Wyższe	61,7	83,8	5,8	8,6
Policealne	20,4	77,5	9,6	11,2
Średnie zawodowe	399,3	76,2	9,2	13,1
Średnie ogólnokształcące	54,2	57,6	10,3	30,2
Zasadnicze zawodowe	976,7	75,7	9,9	12,8
Podstawowe	996,5	50,4	4,5	44,4
Niepełne podstawowe	81,8	28,8	1,2	69,7

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Powszechnego Spisu Rolnego 2002.

Szczególnie wysokim odsetkiem osób biernych zawodowo charakteryzowały się grupy ludności z wykształceniem podstawowym i niepełnym podstawowym.

Z przeprowadzonych analiz wynikało, że im wyższy był poziom wykształcenia osób związanych z rolnictwem, tym mniejszym zmianom ulegał współczynnik aktywności zawodowej oraz wskaźnik zatrudnienia. Na przykład wśród osób z wyższym wykształceniem, współczynnik aktywności zawodowej spadł jedynie o 5,3 p.p., a wskaźnik zatrudnienia o 11,6 p.p. Natomiast współ-

czynnik aktywności zawodowej osób z wykształceniem niepełnym podstawowym spadł o 63 p.p., zaś wskaźnik zatrudnienia o 64 p.p. Podobne prawidłowości odnotowano zarówno w grupie kobiet, jak i mężczyzn. W obu wyróżnionych zbiorowościach, wraz z poziomem wykształcenia zmniejszał się współczynnik aktywności zawodowej oraz wskaźnik zatrudnienia, a zwiększała się stopa bezrobocia (tabela 17).

Tabela 17. Aktywność ekonomiczna ludności zamieszkałej w gospodarstwach rolnych na wsi według poziomu wykształcenia i płci w 2002 roku

Wykształcenie	Współczynnik aktywności zawodowej		Wskaźnik zatrudnienia				Stopa bezrobocia	
			Ogółem		w rolnictwie			
	Kobiety	Mężczyźni	Kobiety	Mężczyźni	Kobiety	Mężczyźni	Kobiety	Mężczyźni
Wyższe	89,7	91,2	82,0	85,3	10,3	19,7	8,6	6,5
Policealne	85,1	88,6	75,4	78,9	23,8	29,2	11,4	11,0
Średnie zawodowe	81,7	86,7	70,7	77,4	35,3	35,8	13,5	10,7
Średnie ogólnokształcące	66,3	69,2	55,1	58,7	27,2	26,1	16,9	15,2
Zasadnicze zawodowe	79,4	87,0	69,3	76,9	47,4	42,6	12,7	11,6
Podstawowe	39,3	55,3	37,2	50,7	32,9	41,0	5,3	8,2
Niepełne podstawowe	19,1	30,1	18,9	28,9	18,3	27,2	0,9	3,9

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Powszechnego Spisu Rolnego 2002.

W 2002 roku współczynnik aktywności zawodowej kobiet z wyższym wykształceniem wynosił 89,7%, a wskaźnik zatrudnienia ogółem 82%. Niski był natomiast wskaźnik zatrudnienia w rolnictwie kobiet z wyższym wykształceniem. Świadczyć to może o tym, iż na wsi niewiele było miejsc pracy w rolnictwie zarówno dla kobiet, jak i mężczyzn z wyższym wykształceniem i ludność ta znajdowała zatrudnienie głównie w działach pozarolniczych.

Czynnikiem wyraźnie wpływającym na zasięg zmian w strukturze ludności wiejskiej według jej aktywności zawodowej w okresie między ostatnimi spisami rolnymi, a więc między 1996 a 2002 rokiem, był obszar użytków rolnych gospodarstwa. Zależność między powierzchnią UR a wysokością udziału pracujących wyłącznie lub głównie w gospodarstwie jednoznacznie wskazywała, że im większe było gospodarstwo, tym mniejsze były zmiany w ograniczaniu zatrudnienia. W przypadku osób związanych z najmniejszymi gospodarstwami (1-2 ha użytków rolnych) spadek ich aktywności zawodowej wynosił 50%, a dla pracujących w największych gospodarstwach (ponad 50 ha) – tylko 6%.

W 2002 roku odnotowano, iż pracę poza swoim gospodarstwem rolnym podejmowały głównie osoby młode. Szczególnie wyraźnie zjawisko to zaryso-

wało się w gospodarstwach o powierzchni użytków rolnych od 5 do 10 ha, gdzie udział ludności w wieku 20-29 lat stanowił ponad 40% zarobkujących. Podobnie było w gospodarstwach od 10 do 50 hektarów, w tej grupie obszarowej pracujący w wieku 20-29 lat poza własnym gospodarstwem rolnym stanowili ponad połowę ogółu zarobkujących (tabela 18).

Tabela 18. Pracujący wyłącznie lub głównie w swoim gospodarstwie rolnym (w tys.) według obszaru UR

Wyszczególnienie	Ogółem	Działki rolne	Grupa obszarowa w ha							
			razem	1-2	2-5	5-10	10-20	20-50	50-100	ponad 100
1996										
Ogółem	3516,4	16,0	3500,4	433,3	1012,5	1093,6	748,4	194,2	12,9	5,5
Kobiety	1751,4	7,8	1743,6	238,7	527,6	531,3	349,2	88,9	5,7	2,2
Mężczyźni	1765,0	8,2	1756,8	194,5	484,9	562,3	399,1	105,3	7,3	3,4
2002										
Ogółem	1967,0	21,2	1945,8	199,4	496,2	571,2	461,6	187,3	22,6	7,4
Kobiety	890,5	9,3	881,2	100,2	238,9	255,4	196,8	78,1	9,1	2,7
Mężczyźni	1076,5	11,9	1064,6	99,2	257,3	315,8	264,8	109,2	13,5	4,7
1996 = 100										
Ogółem	55,9	132,5	55,6	46,0	49,0	47,3	61,7	96,4	175,2	134,5
Kobiety	50,8	119,2	50,5	42,0	45,3	48,1	56,4	87,9	160,0	122,7
Mężczyźni	61,0	145,0	60,6	51,0	53,1	56,2	66,4	103,7	184,9	140,2

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Powszechnych Spisów Rolnych z 1996 i 2002 roku.

Na mniejsze zaangażowanie w pracę w gospodarstwach miały wpływ opisane wcześniej zmiany w strukturze agrarnej polegające m.in. na zwiększaniu się liczby jednostek najmniejszych obszarowo (działek rolnych oraz gospodarstw o powierzchni 1-2 ha), przy jednoczesnym wzroście wyposażenia w siłę mechaniczną gospodarstw o obszarze powyżej 10 ha, w tym zwłaszcza powyżej 50 ha (tabela 19).

Intensywność zmian w aktywności ekonomicznej zarówno kobiet, jak i mężczyzn uzależniona była od wielkości użytków rolnych gospodarstw. Średnia liczba pełnozatrudnionych przypadających na jedno gospodarstwo rolne, zarówno w roku 1996, jak i 2002 była wyższa w relatywnie większych grupach obszarowych. Jedynie w gospodarstwach o powierzchni powyżej 50 ha wielkość ta ulegała zmniejszeniu, ale nadal wyższa była niż średnio w całym zbiorze. Wynikało to z faktu, że gospodarstwa o większej powierzchni były bardziej zmechanizowane i wymagały specjalistycznej siły roboczej, co ograniczało zatrudnienie większej liczby osób. Należy jednak podkreślić, że w badanym okresie znacznie zmniejszyła się średnia liczba zatrudnionych przypadających na

jedno gospodarstwo rolne, w każdej z grup obszarowych zarówno w przypadku kobiet, jak i mężczyzn.

Tabela 19. Średnia liczba pełnozatrudnionych na wsi przypadająca na jedno gospodarstwo rolne

Wyszczególnienie	Ogółem	Powierzchnia gospodarstwa rolnego w ha						
		1-2	2-5	5-10	10-20	20-50	50-100	ponad 100 ha
1996								
Ogółem	1,62	0,90	1,47	1,93	2,15	2,27	2,16	1,96
Kobiety	0,75	0,45	0,70	0,87	0,95	0,99	0,90	0,35
Mężczyźni	0,87	0,44	0,77	1,06	1,20	1,28	1,27	1,22
2002								
Ogółem	1,00	0,42	0,82	1,33	1,68	1,88	1,76	1,00
Kobiety	0,42	0,19	0,37	0,55	0,68	0,75	0,67	0,34
Mężczyźni	0,58	0,23	0,45	0,78	1,00	1,13	1,09	0,66

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Powszechnych Spisów Rolnych z 1996 i 2002 roku.

We wszystkich typach gospodarstw zaobserwowano podobną tendencję – im większe obszarowo było gospodarstwo, tym mniejszy odnotowano spadek współczynnika aktywności zawodowej.

Szczególnie znacznym spadkiem aktywności zawodowej w roku 2002 w stosunku do roku 1996 charakteryzowały się kobiety i mężczyźni związani z małymi obszarowo gospodarstwami (w przypadku kobiet współczynnik spadł z 81,0% w roku 1996 do 52,7% w roku 2002) (tabela 20).

Tabela 20. Aktywność zawodowa ludności związanej z rolnictwem w latach 1996 i 2002 według podziału na płeć i wielkości obszarowej gospodarstwa rolnego

Grupa obszarowa w ha	Kobiety				Mężczyźni			
	współczynnik aktywności zawodowej		stopa bezrobocia		współczynnik aktywności zawodowej		stopa bezrobocia	
	1996	2002	1996	2002	1996	2002	1996	2002
1 - 2	81,0	52,7	1,5	17,2	86,2	65,5	1,7	17,0
2 - 5	82,9	57,6	0,9	7,1	88,7	70,6	1,0	8,8
5 - 7	82,4	62,2	0,7	8,7	89,2	75,6	0,6	8,6
7 - 10	81,3	62,9	0,7	7,6	87,9	76,9	0,6	7,3
10 - 15	79,9	63,1	0,7	6,8	87,4	77,4	0,6	6,1
15 - 20	79,1	63,1	0,7	6,0	87,5	77,1	0,6	5,3
20 - 30	78,7	63,0	0,7	5,7	87,4	76,9	0,6	4,5
30 - 50	78,6	63,2	0,7	4,6	88,0	77,1	0,5	3,9
50 -100	78,3	63,5	0,7	4,4	88,0	77,7	0,5	2,8
Ponad 100	75,3	63,1	0,9	4,2	88,5	79,9	0,2	1,8

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Powszechnych Spisów Rolnych z 1996 i 2002 roku.

Wiązało się to ze znacznym wzrostem stopy bezrobocia w badanych latach.

Tabela 21. Struktura osób aktywnych zawodowo i biernych zawodowo w gospodarstwach rolnych według przeznaczenia produkcji rolnej w 2002 roku

Wyszczególnienie	Gospodarstwa rolne				
	ogółem	nie prowadzące produkcji rolnej	produkujące		
wyłącznie na własne potrzeby			głównie na własne potrzeby	głównie na rynek	
Kobiety					
Pracujące	100,0	4,6	5,0	28,0	62,4
Bezrobotne	100,0	16,7	14,9	29,9	38,5
Bierne zawodowo	100,0	12,0	18,6	22,3	47,1
Mężczyźni					
Pracujący	100,0	5,0	5,7	26,3	63,0
Bezrobotni	100,0	19,1	15,1	29,6	36,2
Bierni zawodowo	100,0	12,1	21,3	22,0	44,6

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Powszechnego Spisu Rolnego 2002.

Tabela 22. Aktywność ekonomiczna użytkowników pracujących wyłącznie lub głównie w swoim gospodarstwie rolnym według przeznaczenia produkcji gospodarstwa i płci

Wyszczególnienie	Gospodarstwa rolne				
	ogółem	nie prowadzące produkcji rolnej	produkujące		
wyłącznie na własne potrzeby			głównie na własne potrzeby	głównie na rynek	
Kobiety					
Współczynnik aktywności zawodowej	59,1	41,4	31,9	64,5	64,8
Wskaźnik zatrudnienia ogółem	52,8	28,9	23,6	57,2	60,3
Wskaźnik zatrudnienia w rolnictwie	34,3	×	×	35,1	46,2
Stopa bezrobocia	10,6	30,1	26,1	11,3	6,8
Mężczyźni					
Współczynnik aktywności zawodowej	72,6	58,4	45,5	76,2	78,1
Wskaźnik zatrudnienia ogółem	65,1	40,6	35,0	67,5	73,3
Wskaźnik zatrudnienia w rolnictwie	39,4	×	×	34,8	54,7
Stopa bezrobocia	10,3	30,5	23,1	11,4	6,2

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Powszechnego Spisu Rolnego 2002.

Ten wskaźnik wzrósł najbardziej wśród osób związanych z gospodarstwami małymi (2-5 ha) i średnimi (5-10 ha). Najmniej zaś wzrosła stopa bezro-

bocia wśród osób związanych z gospodarstwami dużymi, o powierzchni użytków rolnych powyżej 20 ha, ponieważ tam zarobkowanie było niewielkie.

Aktywność zawodowa ludności związanej z rolnictwem zależna była także od funkcji produkcyjnych gospodarstw rolnych (tabela 21). Najwyższy odsetek pracujących zarówno kobiet, jak i mężczyzn w 2002 roku skupiony był w gospodarstwach produkujących głównie na rynek oraz produkujących głównie na własne potrzeby. Znajdowało to wyraz w wartości współczynnika aktywności zawodowej oraz wskaźnika zatrudnienia (tabela 22).

Wielkość wyróżnionych współczynników zawsze była wyższa w przypadku mężczyzn niż w przypadku kobiet, natomiast stopa bezrobocia wśród ludności z poszczególnych gospodarstw w zależności od płci cechowała się nieznacznym zróżnicowaniem

Wnioski

- Pomimo zmniejszenia się liczby ludności w wieku 15 i więcej lat związanej z rolnictwem, na przestrzeni lat 1996-2002, nadal stanowiła ona znaczną część ludności Polski (26,8%). Jednocześnie ludność związana z rolnictwem uległa wyraźnemu odmłodzeniu. Wzrósł udział osób najmłodszych wśród członków gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego. Największa dynamika wzrostu cechowała grupę młodzieży w wieku 15-17 lat. Odnotowano także wzrost udziału osób w wieku 45-54 lata (o 28%). Wyraźnie zmniejszył się natomiast udział osób najstarszych, co było m.in. wynikiem przekształceń demograficznych.
- Struktura ludności według stanu cywilnego uwarunkowana jest przede wszystkim czynnikami demograficznymi takimi jak liczba młodzieży, która wpływa na liczbę potencjalnych małżeństw, zawieranych głównie przez osoby w przedziale wieku 20-29 lat. Jednocześnie liczba osób starszych ma istotny wpływ na odsetek osób samotnych (wdowy, wdowcy). Kobiety przeciętnie dłużej żyją od mężczyzn, więc struktura ludności według stanu cywilnego jest uzależniona również od relacji pomiędzy grupami według płci.
- Na strukturę demograficzną ludności wywiera istotny wpływ sytuacja społeczno-gospodarcza kraju. Przede wszystkim dotyczy to nierównowagi na rynku pracy, która dotyka w dużej części młodych ludzi i nie sprzyja

podejmowaniu decyzji prorodzinnych. Wyrazem tego jest znaczny przyrost liczby ludności, która pozostaje w wolnym stanie cywilnym oraz zmniejszanie się liczby osób pozostających w związku małżeńskim. Takie zależności coraz bardziej zaznaczają się w wiejskim środowisku.

- W porównaniu z rokiem 1996, w 2002 roku dwukrotnie wzrósł, w strukturze poziomu wykształcenia, udział osób z wykształceniem wyższym. Jednocześnie w tym czasie udział osób z wykształceniem podstawowym (głównie niepełnym) istotnie spadł. Z drugiej jednak strony wiejski rynek pracy charakteryzował się ograniczoną chłonnością na pracę wymagającą wysokich kwalifikacji. Poszukiwanie pracy przez ludność z terenów wiejskich na miejskim rynku pracy, podobnie jak w latach pięćdziesiątych XX wieku, było utrudnione. Oddziaływała na to między innymi słaba infrastruktura komunikacyjna znacznie utrudniająca dojazd do miejsca pracy oraz duże koszty ewentualnego wynajmu mieszkania w mieście. Podkreślić należy, że mieszkańcy wsi z młodszych grup wiekowych byli znacznie bardziej konkurencyjni na rynku pracy od osób starszych, gdyż byli znacznie lepiej wykształceni, odpowiednio do wymagań współczesnego rynku pracy.
- W roku 2002, podobnie jak w latach pięćdziesiątych poprzedniego wieku, występowała wyraźna zależność między poziomem wykształcenia ludności a jej sytuacją na rynku pracy. Wraz ze spadkiem poziomu wykształcenia, udział pracujących osób zmniejszał się, przy czym jednocześnie zwiększał się udział bezrobotnych i biernych zawodowo.
- Płeć determinowała przede wszystkim podział na osoby aktywne zawodowo i bierne – mężczyźni byli bardziej aktywni w każdym podziale – według pracy w gospodarstwie, zarobkowania poza gospodarstwem oraz przy poszukiwaniu zatrudnienia. Kobiety częściej pozostawały bierne zawodowo.
- W gospodarstwach mniejszych obszarowo powszechnie obserwowano zjawisko poszukiwania przez ludność dodatkowych źródeł utrzymania z pracy poza własnym gospodarstwem. W roku 2002 zależność pomiędzy obszarem użytkowanej ziemi a skalą podejmowania pracy poza gospodarstwem uległa dalszemu nasileniu.
- Intensywność zmian w aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej w latach 1996-2002 uzależniona była od wielkości użytków rolnych gospo-

darstw. Średnia liczba pełnozatrudnionych przypadających na jedno gospodarstwo rolne, zarówno w roku 1996, jak i w 2002 zwiększała się wraz ze wzrostem obszaru użytkowanego gospodarstwa.

- Aktywność zawodowa ludności związanej z rolnictwem uzależniona była od stopnia powiązania działalności produkcyjnej z rynkiem. W 2002 roku najwyższy odsetek pracujących skupiony był w gospodarstwach produkujących głównie na rynek.
- Porównywanie stanu zatrudnienia oraz aktywności ludności związanej z rolnictwem w latach 1996 i 2002 ujawniło wyraźny spadek w liczebności tej grupy oraz obniżenie współczynnika aktywności zawodowej oraz wskaźników zatrudnienia. Spadek ten zauważalny był we wszystkich gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, niezależnie od obszaru UR. Odnotowano zdecydowaną poprawę poziomu wykształcenia młodzieży, co zwiększało jej szanse na rynku pracy i umożliwiało całkowite wyjście z gospodarstwa rolnego.
- Szanse uzyskania pracy pozarolniczej i wygrania konkurencji na wiejskim, jak i na miejskim rynku pracy, związane były bezpośrednio z poziomem wykształcenia. W ostatnim okresie szczególnie wzrosło znaczenie wykształcenia jako czynnika określającego życiowe szanse ludzi oraz ich pozycję na rynku pracy. Oznacza to, że stan gospodarki kraju i jej funkcjonowanie w coraz większym stopniu zależy od tworzenia i odpowiedniego wykorzystania wiedzy.
- Potrzeba edukacji ludności wiejskiej rozumianej jako skolaryzacja na coraz wyższym poziomie, a także uaktywnienie prospołecznych postaw jest sprawą bardzo ważną z punktu widzenia zatrudnienia i bezrobocia, a także konkurencyjności na rynku pracy zarówno w mieście, jak i na wsi. Coraz częściej niski poziom wykształcenia generuje kolejnych bezrobotnych, zaś wzrost poziomu wykształcenia daje lepsze perspektywy zatrudnienia. Wyższy stopień wykształcenia wpływa także na zwiększenie możliwości awansu zawodowego oraz poprawę sytuacji bytowej (wyższe zarobki).

Aneks

Tabela I. Samoocena stanu zdrowia według płci i miejsca zamieszkania ludności w wieku 15 lat i więcej w 1996 roku

Stan zdrowia	Ogółem			Miasta		Wieś	
	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Mężczyźni	Kobiety	Mężczyźni	Kobiety
	W odsetkach						
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bardzo dobry	12,8	14,4	11,5	14,2	11,4	14,7	11,7
Dobry	41,6	44,2	39,4	44,4	39,9	43,8	38,7
Taki sobie	28,5	26,5	30,2	2,8,0	31,7	24,1	27,7
Zły	13,6	12,1	14,8	10,7	13,4	14,3	17,4
Bardzo zły	3,1	2,5	3,6	2,4	3,3	2,7	4,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Kuciarska-Ciesielska M. i in.: *Kobieta w okresie transformacji społeczno-ekonomicznej, materiały z konferencji prasowej GUS, Warszawa, wrzesień 1999, s. 8.*

Tabela II. Dostępność przestrzenna do placówek z zakresu ochrony zdrowia we wsiach objętych badaniami ankietowymi IERiGŻ

Lata	Odsetek wsi według odległości od wyróżnionych placówek				
	ogółem	we wsi	1-2 km	3-4 km	5 km i więcej
Ośrodek zdrowia					
1996	100,0	15,7	7,1	34,3	42,9
2000	100,0	14,7	5,3	34,7	45,3
Gabinet lekarski					
1996	100,0	17,2	7,8	29,7	45,3
2000	100,0	14,1	9,9	29,5	46,5
Apteka					
1996	100,0	4,2	4,2	31,0	60,6
2000	100,0	5,3	5,3	28,9	60,5

Źródło: *Przemiany strukturalne we wsiach objętych badaniem IERiGŻ w latach 1996-2000, praca zbiorowa pod redakcją naukową A. Sikorskiej, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 24.*

Tabela III. Dostępność przestrzenna do placówek z zakresu szkolnictwa podstawowego w badanych wsiach

Wyszczególnienie	Odsetek wsi według odległości od wyróżnionych placówek szkolnych w latach:						
	1996	2000					
		razem	w tym makroregiony*				
			I	II	III	IV	V
Szkoła podstawowa	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
We wsi	47,2	49,4	36,4	41,2	68,8	55,6	54,5
1-2 km	13,9	7,4	9,1	5,9	12,5	0,0	9,1
3-4 km	25,0	27,2	45,4	38,2	12,4	22,2	0,0
5 km i więcej	13,9	16,0	9,1	14,7	6,3	22,2	36,4
Szkoła podstawowa niepełna**	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
We wsi	75,0	48,8	50,0	43,4	75,0	50,0	50,0
1-2 km	16,7	9,3	12,5	12,8	0,0	0,0	12,5
3-4 km	0,0	25,6	37,5	36,9	0,0	16,7	0,0
5 km i więcej	8,3	16,3	0,0	6,9	25,0	33,3	37,5
Gimnazjum	.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
We wsi	.	14,7	10,0	10,0	18,8	22,2	20,0
1-2 km	.	8,0	0,0	6,7	12,5	11,1	10,0
3-4 km	.	30,6	40,0	40,0	31,2	11,1	10,0
5 km i więcej	.	46,7	50,0	43,3	37,5	55,6	60,0

* Poszczególnym makroregionom odpowiadają następujące województwa:

- I. środkowozachodni – kujawsko-pomorskie i wielkopolskie,
- II. środkowowschodni – łódzkie, mazowieckie, lubelskie i podlaskie,
- III. południowo-wschodni – świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie i śląskie,
- IV. południowo-zachodni – opolskie, lubuskie i dolnośląskie,
- V. północny – zachodniopomorskie, pomorskie i warmińsko-mazurskie.

** w roku 1996 klasy 1-4, w roku 2000 klasy 1-3.

Źródło: *Przemiany strukturalne we wsiach objętych badaniem IERiGŻ w latach 1996-2000, praca zbiorowa pod redakcją naukową A. Sikorskiej, IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 19.*

Literatura

1. *Aktywność ekonomiczna ludności związanej z rolnictwem 2002*, GUS, Warszawa, marzec 2004
2. *Aspiracje zawodowe kobiet a życie rodzinne. Komunikat z badań*, COBOS, Warszawa styczeń 1997
3. *Bezrobocie rejestrowe w Polsce – I kwartał 2000*, Informacje i Opracowania Statystyczne, GUS, Warszawa 2000
4. *Bieda na wsi*, pod red. Warzywoda-Kruszyńska, Kośmicki E., Januszek H., Akademia Rolnicza w Poznaniu, Polskie Towarzystwo Socjologiczne w Warszawie, Poznań 2001
5. Borkowska St.: *Koszty pracy a rynek pracy*. Opracowania PCZ, Projekt Celowy Zamawiany (001 16/01) Rynek pracy wobec integracji z Unią Europejską, z. nr 8, IPiSS, Warszawa 2001
6. Chmielewska B.: *Źródła nierówności społecznych*, Studia i Monografie, nr 122, IERiGŻ, Warszawa 2004
7. Chmielewska B.: *Spożycie żywności w gospodarstwach domowych rolników*, Studia i Monografie, nr 97, IERiGŻ, Warszawa 2000
8. Duczkowska-Małysz K.: *Rolnictwo – Wieś – Państwo*, PWN, Warszawa 1998
9. *Encyklopedia Agrobiznesu* pod red. A. Wosia. Fundacja Innowacja, Warszawa 1998
10. *Ewolucja gospodarstw rolnych w latach 1996-2002*, opracowanie pod kierunkiem W. Józwiaka, GUS, Warszawa, grudzień 2003
11. *Frauen in der Landwirtschaft*. Europäische Kommission, Luxemburg 2002
12. Frenkel I.: *Struktura ludności i gospodarstw domowych według źródeł utrzymania*, [w:] *Powszechny spis rolny 1996. Ludność związana z rolnictwem*, cz. II GUS, Warszawa 1997
13. Horská H., Špesná D.: *The socio-economic position of rural women*. The Research Institute of Agricultural Economics NO 59, Prague 2000
14. Informacje i opracowania statystyczne: *Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności. Polska*. GUS, Warszawa 1996
15. Kabaj M.: *Program przeciwdziałania bezrobociu*. Raport IPPiSS, z. 19, Warszawa 2000
16. *Kobiety i mężczyźni w reformach systemu zabezpieczenia społecznego w Polsce*, IBnGR, MOP, Warszawa 2003

17. Kowalski A.: *Spoleczne uwarunkowania rozwoju wsi i rolnictwa*, Studia i Monografie nr 95, IERiGŻ, Warszawa 1998
18. Kowrygo B.: *Studium wpływu gospodarki rynkowej na sferę żywności i żywienia w Polsce*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2000
19. *Ludność i gospodarstwa domowe związane z rolnictwem 2002, cz. I Ludność*, GUS, Warszawa, listopad 2003
20. Michna W.: *Luka edukacyjna ludności wiejskiej*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomiczna sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2003 roku*, pod red. A. Wosia, IERiGŻ, Warszawa 2004
21. *Przemiany strukturalne we wsiach objętych badaniem IERiGŻ w latach 1996-2000*, praca zbiorowa pod red. A. Sikorskiej, IERiGŻ, Warszawa 2001
22. *Raport o rozwoju społecznym, Polska 2000. Rozwój obszarów wiejskich*. Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, Warszawa 2000
23. *Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002*, GUS, Warszawa 2003
24. *Raport z wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002*, GUS, Warszawa 2003
25. *Roczniki Statystyczne GUS z lat 1989-2003*
26. Sikorska A.: *Gospodarstwa socjalne w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi*. Studia i Monografie, nr 117, IERiGŻ, Warszawa 2003
27. Sikorska A.: *Wiejski rynek pracy. Zarobkowanie i bezrobocie na wsi w latach 1996-2000*. Projekt badawczy nr 5 P06J 026 19, IERiGŻ, Warszawa 2001
28. Skarżyńska A., Augustyńska-Grzymek I., Ziętek I.: *Produkcja, koszty, dochody wybranych produktów rolniczych w latach 2001-2003*, IERiGŻ, Warszawa 2004
29. *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 1999-2000*, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Warszawa 2000
30. *The Agricultural Situation in the European Union 1999 report*. Report published in conjunction with the General Report on the Activities of the European Union 1999, Brussels Luxembourg 2001
31. Tomczak F.: *Rolnictwo rodzinne i agrobiznes w USA*, Warszawa 1990
32. Turowski J.: *Socjologia wsi i rolnictwa*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1995
33. Woś A.: *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora żywnościowego*, [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2003 roku*, IERiGŻ, Warszawa 2004

34. Woś A.: *Rolnictwo polskie 1945-2000. Porównawcza analiza systemowa*. IERiGŻ, Warszawa 2000
35. Wrzochalska A.: *Kobiety kierujące gospodarstwami rolnymi*, IERiGŻ, Warszawa 2003
36. *Wybrane aspekty stanu zdrowia ludności Polski na tle krajów europejskich*, materiały z konferencji prasowej GUS, Warszawa 04.09.2000
37. *Zasoby pracy w rolnictwie indywidualnym 2002*, opracowanie pod kierunkiem U. Sztanderskiej, GUS, Warszawa, grudzień 2003
38. Zegar J. St.: *Przesłanki i uwarunkowania polityki kształtowania dochodów w rolnictwie*, Studia i Monografie, nr 107, IERiGŻ, Warszawa 2001